

ספרים

20

מגיד שיעור

איך הפכו סדרים שונים לאורך הדורות לסדר אחד. מחקר תלמודי חדש על ליל הפסח

הלל גרשוני

חכם מה הוא אומר

בזמן הבית ההגדה הייתה הלל בלבד ולאחר החורבן השתדרג התפריט והפך למצווה, והכול התגלגל בדרכים מרתקות עד לעיצוב החג בימינו. מחקר חריף מלמד שיש עוד מה לחדש בהכנות לליל הסדר

ליל הסדר וההגדה של פסח הם, כמדומה, מהנושאים הנחקרים ביותר בספרות חז"ל. לכאורה, לא הניחו החוקרים אבן שלא הפכו בעיון במקורות חיצוניים, בהשוואות למנהגי סעודה מוזמן התנאים ובחקר הנצרות הקדומה, בחקר ההגדה ותולדותיה ובעיון נמרץ במשנה ובתוספתא למסכת פסחים. ועל כן ברין פתח פרופ' דוד הנשקה את המבוא לספרו רב הכמות, ועוד יותר מזה רב האיכות, בשאלה: "כלום לא נכתב די על ליל הסדר?". תשובתו של הנשקה בצדה – רוב מה שנכתב נכתב במבט חיצוני, ורוב החוקרים לא ניתחו את הסוגיות התלמודיות מפנימן. ואילו הנשקה מבקש לעסוק בסוגיות מנקודת המבט הפילולוגית-היסטורית: בירור נוסח המקורות, הבהרת לשונם ועל בסיס כך עמידה על רובדיהם והרכבם הספרותי.

עיון בספר לא מותיר ספק בשאלה עד כמה גישה זו רבת פירות היא, בפרט בידו האמונה של פרופ' הנשקה, שניתוחו החריפים לכל סוגיה שבה עסק כבר קנו לו שם. הנשקה מוליך אותנו בנבכי ליל הסדר כבקי ורגיל, מסעף ענפים ומפנה דרך, צולל למעמקי תהומות של דקדוקי נוסח ולשון ומעלה משם מרגליות. ולאחר כל בירור ובידור עומד הקורא, שעד אז ידיעותיו היו מעורפלות ונבוכות אל מול שפע החומר, המקורות והמנהגים, ורואה בניין בנוי לתלפיות, רובד היסטורי אחר רובד היסטורי, ומתברר לו באשר לליל הסדר כי "לא סדר אחד הוא כי אם סדרים שונים שנתעצבו והלכו לאורך הדורות, עד לקיבועו של הסדר המוכר לנו בימי הביניים" (עמ' 352). ואשר להגדה עצמה,

"הגדתנו כיום עשויה רובד על גבי רובד, שמקורותיהם השונים בצדם – מימי החורבן, דרך ימי דיכוי של מרד בר כוכבא, תקופת האמוראים בארץ ישראל ובבבל ועד ספרות הגאונים של שני המרכזים הללו" (עמ' 508).

טעם המצה בפה

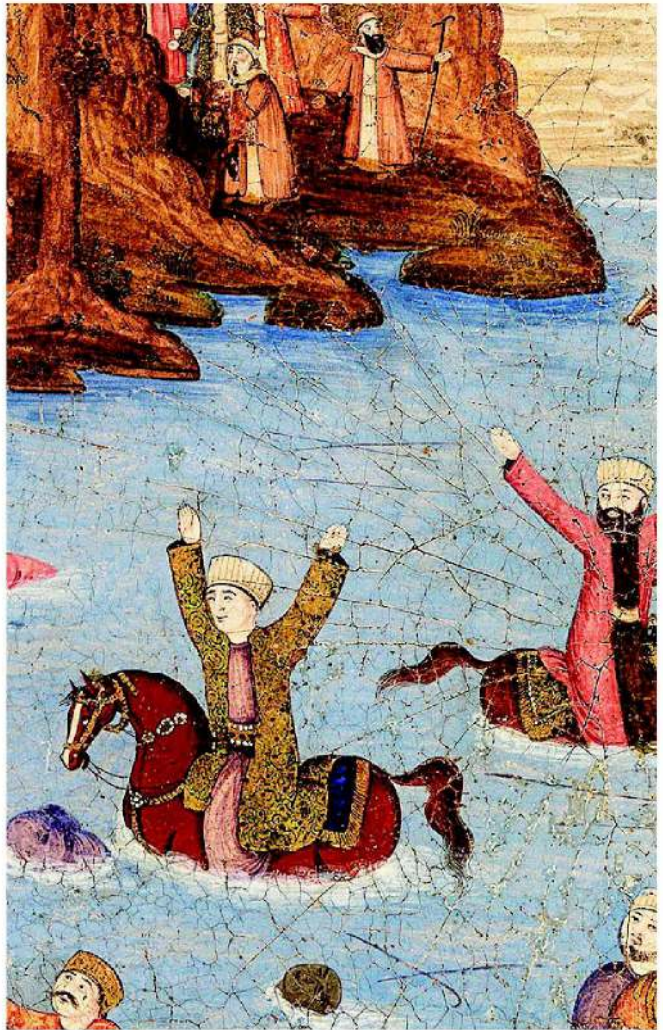
הנשקה פותח את בירורו בשאלת קיומה של ההגדה בזמן הבית. בניגוד לדעות חוקרים קדומים, ובדומה לחוקרים מאוחרים, הוא שולל זאת, על רקע שתיקת מקורות בית שני מן ההגדה. ליל הסדר הקדום, מעלה הנשקה, לא היה אלא אכילת הפסח (על מצות ומרורים) כאשר אמירת ההלל עוטפת אותו. מצוות "ההגדה לבנך" לא נתפרשה אז, לדעת הנשקה, כמכוונת ליום מיוחד בשנה אלא כציווי כללי. בתוך כך סותר הנשקה מוסכמה מחקרית מקובלת, הטוענת שבתקופת המשנה נהגה הסעודה לפני ההגדה, ונשענת על כך שהמשנה אומרת "הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת" עוד לפני ההגדה. הנשקה מנתח את הגישה הזו ומראה שאין היא יכולה לעמוד; לדבריו, כיוון שהסדר הקדום לא היה אלא אמירת ההלל, וזו חולקה לשניים כדי שתחול על הפסח, אך טבעי הוא להביא את המאכלים עוד בטרם מתחיל ההלל, ומזיגת כוס שני היא כדי לומר עליו את ההלל, ואין בכך כל קושי.

מכאן עובר הנשקה לבירור מרתק וחודר על תולדות האפיקומן, שבמקורות הקדומים הוא כינוי לדבר שאין להפסיד לאחר הפסח, בניגוד לכינוי המאוחר, המיוחד למצה הנאכלת באחרונה. קולמוסים רבים גשתברו על האפיקומן, ועדיין מצליח הנשקה להוציא חידוש של ממש תחת ידיו: לדבריו אין האפיקומן אלא הפסח (בין אם במנהג אחרונה ובין אם במיני זמר) בין אכילת קרבן הפסח לבין המשך ההלל, וזו הסיבה לכך שנאסר להפסיד אותו אחר הפסח – כדי שיחול ההלל על הפסח. לפי ניתוחו של

16. 22x27. 34	2/2	עמוד 21	שבת - מקור ראשון	04/2016	52822809-6
מאגנט הוצאת ספרי - 25910					

פרעה וחייליו טובעים בים, איראן, המאה ה-19
מתוך התערוכה "מוסא במצרים - תיאורי משה בציור
האסלאמי", המוצגת במחיאון ישראל, ירושלים

שנתגלגלו באופנים שונים במקורות המאוחרים יותר),
ובקרבת החגיגה הבא עם הפסח.

בחלק השני דן הנשקה בעיצוב ההגדה בידי תנאים
ואמוראים. החל בגרעין ההגדה שלשיתנו הוא השאלות
והתשובות בין האב לבן, עבור להרחבתה (לשיטתו,
המבוססת על ניתוח פילולוגי חריף) עם מודש "אמי אובד
אבי" בתקופת מרד בר כוכבא, המשך בשינוי המוקד שלה
עם התבססות הפירוש המודשי המזהה את הארמי עם לבן,
מה שהוביל לגלגול שונה של ההגדה בכבל בצורה אחת,
ובארץ ישראל בצורה שונה.

קריאה דו-מסלולית

לכל פרק ולכל חלק, וגם לספר כולו, נוסף סיכום שבו
יכול הקורא לצאת מנככי הפרטים ולעמוד בפני המבנה
השלם המתקבל מן העיונים; וכך גם הקורא שאינו בקי
ודגיל במחקר התלמודי, ואולי נתמנע במהלך דיון על
נוסח או על ניתוח סוגיה תלמודית לרבייה, יכול לשוב
ולראות את השיטה השלמה מחודת כשמלה אל מול פניו.
מטבע הדברים רב חלקן של העדות השוליים בספר,
וכך הופכת הקריאה לקריאה דו-מסלולית: המעיין הממוד
יכול להסתפק רק בגוף הספר (אם לא רק בפרקי המסנות),
אך שכרו של המתעמק בהערות השוליים רב. ידוע זה
מכבר שהערות השוליים הן דרכם של החוקרים לכתובה
אזוטריית; ובעיקר שם, בהערות, תוכלו למצוא פולמוסים
שקטים עם גישות חוקרים מובילות, בין השאר עם חוקרים
כמו שמא פרידמן, דוד הלבני, יהודית האופטמן, שמואל
זאב ספראי וישראל יובל.

הלומד בספר במתינות יצא נשכר לא רק בהבנת
גופן של סוגיות והשתלשלות ליל הסדר, אלא גם בדרכי
העיון והגישה למקורות חז"ל. הספר כולו שזור תוכנות
מרכזיות הנוגעות למחקר התלמודי, בין השאר ניתוח
המשנה לרבייה, שאלת יחס התוספתא והמשנה, ברייתות
בבליות וסתמות קדומים, ובכל אחת מן הסוגיות מתאפיין
הנשקה בגישה מתונה השוקלת כל מקרה לגופו, ומתרחקת
מן הקיצוניות המאפיינת לעתים חלק מן החוקרים.

"דוד הנשקה, בוגר ישיבות ומגיד שיעור, משמש
פרופסור לתלמוד באוניברסיטת בראילן", אנו קוראים
בגב הספר כתיאור המחבר. ודוק; בוגר ישיבות ומגיד
שיעור – בעצם; משמש פרופסור לתלמוד – במקרה. כי
הנה אף שהמחבר הוא מן המבריקים שבחוקרי התלמוד
שידע דודנו, בעינינו הוא בראש ובראשונה בוגר ישיבות
ומגיד שיעור; תלמיד חכמים הלומד את התורה ומבקש
להגיע לעומקה, ואין משרת הפרופסור אלא כלי למטרה
זו. ואף העיונים שבספר, כעדות המחבר, "תחילתם
העופרית [...] היא בהכנותי ללילות הסדר בביתנו" (עמ'
10), כמצוותם של חכמים ראשונים לעסוק בהלכות הפסח
כל אותו הלילה ולספר ביציאת מצרים באותו זמן עצמו
(על הסתירה בין שתי המגמות תוכלו לקרוא גם כן בספר,
כמובן). נצטרפו לנו אהבתו של המחבר ללימוד התורה,
וכליו שרכש בשבתו כפרופסור,
לכדי חיבור שמעתה ואילך ראוי
הוא שיעמוד בפני כל מעיין
בתולדות הפסח, ובפני כל לומד
חוקר ספרות חז"ל. ●

מה נשתנה

ליל הפסח בתלמודם של חכמים

דוד הנשקה

מאגנט, 2016, 650 עמ'

הנשקה, בסוף ימי האמוראים כבר נשתכחה משמעות
המילה "אפיקומן", הוא נתפרש לא כקינוח דווקא אלא
ככל אכילה, וממילא ניתן לכך טעם חדש – שטעם הפסח
צריך להישאר בפי אוכליו.

עורכי התלמוד ("בעלי הסתמא") צעדו צעד נוסף,
ולשיטתם הדבר נכון גם לטעם המצה, וכך נוצר בתקופת
הגאונים המנהג לאכול מצה פעמיים – תחילה כקיום
המצווה ולבסוף כדי שיוותר טעם המצה בפה. ובעוד שאצל
הגאונים המצה האחרונה היא חובה, אצל חלק מן הראשונים
עלתה תפיסה חדשה, שלפיה חובת המצה שבסוף אינה
אלא זכר לימי הבית, אם זכר למצה שנאכלה עם הפסח
בסיום הסעודה, ואם זכר לפסח עצמו; מה שהוביל בתקופת
האחרונים לפסיקה המחייבת אכילת "שני כזיתים" בסוף
הסעודה, אחד לכל הסבר מתקופת הראשונים. התהליך
של מצת האפיקומן, כפי שמציין הנשקה, הוא מעגלי –
במקורות הקדומים ובהגדרת ארץ ישראל אין הוא קיים;
אצל הגאונים הוא חובה; אך אצל הראשונים הוא חוזר
ומתעמעם והופך רק "זכר למקדש".

חלקו הראשון של הספר ממשיך ודן בברכת הגאולה
(ומשיך אותה לזמן הבית, כאשר ר' טרפון קיפץ את
הברכה לאחר החורבן ור' עקיבה, נאמן לתפיסתו על
הגאולה הקרובה, השאיר אותה), בארבעת הכוסות
(שבמקור לא היו אלא מנהגי סעודה רגילים – כוס
לקידוש, כוס לחלק הראשון של ההלל, כוס לברכת
המזון וכוס לחלק השני של ההלל; בלא שלמספר ארבע
תהיה משמעות של ממש), במנהגי אכילת המצה והמרוד
(שעברו עם החורבן "שדרוג" ממאכלים הנספחים לפסח
למצוות בפני עצמן), בחרוסת (שאף היא עברה "שדרוג"
דומה, מתבלין למצה ולמרוד למצווה בפני עצמה), בשני
הטיבולים (שאינם במקור אלא ממנהגי הסעודה, טיבול
של מנה ראשונה וטיבול נוסף בגלל קרבן הפסח, אלא